

пр. Міжнар. наук.-практ. конф. «Науковий парк та інноваційна інфраструктура університету як основа розвитку освіти та науки» (4–5 жовт. 2013 р.). – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 84–85.

4. Коцан Н. Н. Місце Інституту Польщі у трансфері наукових розробок Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки / Н. Н. Коцан // Зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. «Науковий парк та інноваційна інфраструктура університету як основа розвитку освіти та науки» (4–5 жовт. 2013 р.). – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 107–108.

5. Любіцева О. О. Методика розробки турів : навч. посіб. / О. О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2003. – 104 с.

6. Макар Ю. Сагринь – втілення трагедії українців у Польщі / Ю. Макар // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : www.nasze-slowo.pl/sagriny-vtlennya-traagedii-ukrainci](http://www.nasze-slowo.pl/sagriny-vtlennya-traagedii-ukrainci)

7. Опейда Л. М. Використання віртуальних екскурсій у навчальному процесі (на прикладі проекту «Віртуальний Луцьк») / Л. М. Опейда, А. Р. Опейда // Зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. «Науковий парк та інноваційна інфраструктура університету як основа розвитку освіти та науки» (4–5 жовт. 2013 р.). – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 135–136.

8. Шевчук В. М. Розроблення туристичного маршруту «Шляхами князя Лева» засобами ГІС / В. М. Шевчук, Х. В. Бурштинська // Геодезія, картографія і аерофотознімання : міжвідом. наук.-техн. зб. – 2013. – Вип. 78. – С. 111–119.

УДК 911.3:504.54(477)

О. О. Антонюк – асистент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Значення белігеративних ландшафтів у формуванні історико-культурної спадщини України

*Роботу виконано на кафедрі географії
ВДПУ ім. М. Коцюбинського
Науковий керівник: Г. І. Денисик –
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри географії
природничо-географічного факультету
ВДПУ ім. М. Коцюбинського*

Розглянуто роль та значення белігеративних ландшафтів у формуванні історико-культурної спадщини України, шляхи їх оптимізації та включення у перелік заповідних об'єктів.

Ключові слова: белігеративні ландшафти, історико-культурна спадщина, заповідання, туристичні ресурси.

Antoniuk O. O. Importance of the Fortification Landscapes in Forming Historical and Cultural Heritage of Ukraine. The article is devoted to the role and importance of the fortification landscapes in forming historical and cultural heritage of Ukraine, ways of their optimization and the inclusion in the list of the protected sites

Key words: fortification landscapes, historical and cultural heritage, protection, travel resources.

Сьогодні туризм виступає важливою частиною світової економіки. За даними Міжнародної туристичної організації, частка туризму у світовому ВВП становить близько 9 % та майже 30 % у світовому експорті послуг та 6 % від обсягів світової торгівлі. У сфері туризму працює понад 235 млн осіб або кожний 12 працівник [5]. За минулі 20 років туристичні потоки зросли у 2,2 раза. Наша держава теж поступово включається у світову туристичну індустрію.

Кожного року Україна приймає понад 250 тисяч іноземних туристів у місяць, що становить 12 % від рівня СНД та 0,05–0,06 % від світового рівня, а в сумі доходів відповідно 12,5 і 0,02–0,03 %. Це говорить про те, що частка України в міжнародному обміні туристами невелика. Так, надходження від туризму в іноземній валюті становить трохи більше 1 % експортної виручки всієї торгівлі країни. Для порівняння відзначимо, що в Іспанії міжнародний туризм дає 30 % від суми доходів щорічного експорту цієї країни, в Італії – 11 %, у Данії та Австрії – по 8 %. Наведені цифри показують, що в економіці України туризму належить поки що незначне місце, а це не відповідає потенційним можливостям цього виду діяльності як додаткового джерела надходження валюти в український бюджет.

Як зазначено у звіті Міністерства культури і туризму України «Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні на сучасному етапі», туристична галузь завдяки багатим природним, історико-культурним, трудовим ресурсам цілком може претендувати на чільні позиції в економіці держави. Водночас подальший розвиток туризму гальмується. Зокрема, наша держава використовує лише одну третину туристичного потенціалу, яким володіє, а за даними Світового економічного форуму, у сфері подорожей і туризму Україна серед 124 країн світу посідає лише 78-е місце. Тому саме ця сфера залишає великі можливості для пошуків та активної діяльності [4]. Згідно з оцінкою ландшафтних ресурсів, потенційний фонд природоохоронних, оздоровчих та рекреаційних територій становить 12,1 млн га, тобто 20 % площі території України, що відповідає міжнародним показникам раціонального збереження природно-рекреаційних ресурсів.

Мета дослідження – розглянути значення белігеративних (від лат. *beligero* – вести війну) ландшафтів у формуванні історико-культурної спадщини нашої держави, їхній туристичний потенціал.

Результати дослідження. У межах України не залишилося натуральних ландшафтних комплексів, котрі можна було б взяти під охорону. Більшість площ наявних і проєктованих природно-заповідних територій мають складне багатоетапне антропогенне походження, окремі антропогенні ландшафти є, за передовими європейськими підходами, самодостатніми й значними пам'ятками, утвореними в результаті складної взаємодії природних та суспільно-історичних чинників. Тому для нашої держави першочерговим є розвиток історико-культурного туристичного потенціалу, який у силу історичних особливостей заселення території, її порубіжного розміщення, представлений сукупністю різновікових пам'яток матеріальної та духовної культури. Пам'ятки цієї групи дуже важливі для формування світогляду народу, самоідентифікації, виховання патріотизму й вмотивованої національної гордості.

Особливо це стосується пам'яток белігеративної групи. Вони концентрують у собі історію певних періодів розвитку суспільства й відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів.

До белігеративних ландшафтів відносять комплекси воєнного походження – стародавні укріплені городища й фортеці, рови й вали, кургани тощо [3]. Їх багато. Однак, навряд чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше ніж на Східноєвропейській рівнині, особливо в межах України. Доля розпорядилася так, що саме в Україні збереглася найгустіша мережа прикордонних довготермінових фортифікаційних споруд (ДФС), побудованих між Першою та Другою

світовими війнами, відомі під умовною назвою як «лінія Сталіна» (старий кордон) та «лінія Молотова» (новий кордон). Загалом на Волині, Середньому Побужжі та Придністер'ї укріпрайони мали лінію оборони у вигляді суцільної смуги військових споруд. Вони тут стали невід'ємною, а в окремих випадках і характерною ознакою сучасних ландшафтів.

Нажаль, із кожним роком кількість ландшафтних комплексів воєнного походження зменшується, однак їх значення для пізнання історії розвитку не лише суспільства, але й природи зростає. Разом із тим, серед антропогенних ландшафтів, комплекси сформовані в процесі воєнних дій, ландшафтознавцями досліджені недостатньо, а, відповідно, мало звернено уваги на їх раціональне використання, охорону й туристичний потенціал.

Збереження белігеративних ландшафтів у зв'язку з історичними особливостями їх функціонування завжди відзначалося складнощами. По-перше, ці об'єкти створювали в далекому минулому (кургани, укріплені городища тощо) й природні процеси руйнування нещадно роблять свою справу. По-друге, основна функція фортифікаційних споруд – захист у військових операціях – була передумовою їх руйнування (фортеці, ДФС). Абсолютна більшість фортспоруд часів Другої світової війни була виведена з ладу або знищена внутрішнім вибухом відступаючими частинами Червоної Армії. Згодом те, що не встигли знищити радянські війська, довершили нацистські, для яких радянські ДФС стали джерелом високоякісної сталі, зокрема ті, які були забезпечені бронекорпусами [1].

Белігеративні ландшафти не є об'єктом охорони лише археологів та істориків (це буває найчастіше) або географів та ландшафтознавців. Белігеративні ландшафти відносять до національної спадщини. Про це свідчать і сучасні погляди на природу й місце в ній людини та зближення історико-гуманітарних й еколого-природничих наук. Це зближення поступово почало знаходити своє відображення у практичній діяльності, зокрема й охороні белігеративних ландшафтів. До недавнього часу розвиток мережі історико-культурних об'єктів та природоохоронних територій йшов паралельно, хоча науковцями уже давно розглядалася проблема створення єдиної мережі заповідних об'єктів [2].

Польові вишукування показують, що детальні дослідження потрібні не лише окремо розміщених курганів, валів, городищ, а й їх приуроченості до відповідних типів місцевостей. Якщо врахувати, що в долинах річок, переважно, сконцентровані майже всі наявні заповідні об'єкти, а на вододілах їх мало, то белігеративні ландшафтні комплекси суттєво доповняють й урізноманітнюють тут заповідні об'єкти.

Найбільш ефективним напрямом раціонального використання белігеративних ландшафтних комплексів є рекреація, зокрема з метою пізнавального туризму. Частково цей напрям уже розвивається, але сучасний стан більшості белігеративних ландшафтних комплексів, їх облаштування, потребують набагато більших зусиль для створення туристично привабливих об'єктів. Інший напрям – їх заповідання, що теж потребує сумісних зусиль ландшафтознавців, архітекторів, інженерів, військових тощо.

Тривалий час й, особливо впродовж другої половини ХХ ст. в Україні надавали перевагу воєнно-історичному туризму, що передбачав відвідування історичних місць та музеїв із метою ознайомлення з місцями боїв, зразками бойової техніки часів війни, меморіалами та пам'ятними знаками. Такий туризм мав пізнавальне значення та сприяв вивченню воєнної історії.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в Україні активно почав розвиватися форттуризм. Зараз це один із найбільш популярних і доступних напрямів воєнного туризму, пов'язаний із відвідуванням різноманітних фортифікаційних споруд. У цьому аспекті зразком на Поділлі є Тернопільська область, де започатковано й активно розвивається рекреаційно-туристична дестинація «Замки Тернопільщини».

Її розвиток зумовлений тим, що на території області, до якої належать історичні землі Південно-Західної Волині й Східної Галичини в різні періоди було збудовано й активно функціонували понад 150 лише середньовічних замків і фортець та інших белігеративних споруд. Це майже третина фортифікаційних споруд України.

Рекреаційно-туристична дестинація «Замки Тернопільщини» сприяє розвитку форт-туризму та привертає увагу численних інвесторів.

Значна кількість белігеративних ландшафтних комплексів збереглась і після закінчення Великої Вітчизняної війни. Залишки партизанських таборів поблизу Калинівки, с. Гуцинці, с. Черепашинці Калинівського району, елементи укріпрайонів. У місцевості Стрижавка розміщена відома ставка Гітлера «Вервольф».

Фортифікаційні споруди, які добре збереглися до наших днів, зараз реставруються й відносяться до історико-культурних об'єктів або використовуються як музеї.

Нажаль, багато белігеративних ландшафтних комплексів занедбані: багато оборонних валів часто розриті, розкопані під дороги, руйнуються річками, ускладнені зсувами. Особливо це стосується окопів та траншей на пасовищах, пустирях і в лісах. Деяко краще збереглися споруди ДОТів та ДЗОТів – основних елементів укріпрайонів. Їх частіше можна зустріти на схилах долин річок, поблизу доріг і навіть серед розораних полів. Територія навколо них заросла кущами й такі белігеративні ландшафтні комплекси чітко виокремлюються, але не прикрашають сучасні ландшафти. Хоча це надзвичайно привабливі об'єкти, які за належного ставлення могли б стати важливими елементами пізнавального туризму, як, наприклад, оборонні споруди Київського укріпрайону. Не в кращому стані й частина стародавніх фундаментальних белігеративних ландшафтних комплексів – замків, фортець, городищ тощо. Як приклад, оригінальний Червоноградський замок у Тернопільській області, в якому обвалилася частина однієї з двох веж через господарську недбалість й юридичні колізії із власністю на землю.

Майже повністю знищені всі ракетні комплекси, що були розміщені в західних і центральних областях України. В сучасних умовах ці об'єкти могли б використовуватися у різних господарських цілях, зокрема, й як туристичні.

На відміну від інших антропогенних ландшафтів, белігеративні повністю відносяться до заповідних. Із кожним роком їх стає менше. Усі напрями й заходи з їх охорони мають бути обґрунтовані з ландшафтознавчого погляду. Заповідати потрібно не лише курган чи городище, окреий замок (його руїни), а й територію, що примикає до них. Це дасть змогу віднести до заповідних не лише окремі белігеративні об'єкти та урочища, а й ландшафтні ділянки, місцевості, а в подальшому можливо й виділити белігеративні райони. Тобто, необхідно формувати, виокремлювати та оберігати *белігеративні геосайти*. До таких зараз можна віднести збережені ділянки Троянових валів, Немирівське городище, низку замків і фортець, окремі ділянки ліній оборони, ДОТи тощо. Вони уже сьогодні є важливими елементами туристичних маршрутів. На майбутнє, кількість охоронних белігеративних ландшафтних комплексів має бути збільшена. Вони вдало доповнять перелік об'єктів національної спадщини й посилять туристичну привабливість України.

Висновки. Археологічна, історична, природна й культурна значимість белігеративних ландшафтів давно не викликає сумнівів, але справжня їх охорона до цього часу не налагоджена. На початку XXI ст. в Україні явно переважає негосподарський підхід до раціонального використання та збереження белігеративних ландшафтів. Особливо це стосується белігеративних ландшафтних комплексів часів Першої та Другої світових війн і сучасних військових споруд.

Дієва охорона унікальних белігеративних ландшафтів можлива лише за умови включення їх в єдину систему культурної спадщини України й підпорядкуванню

єдиному міністерству. Будь-який охоронний об'єкт, що буде віднесений до культурної спадщини нашої Батьківщини, має охоронятися законом, а не розпорядженням місцевої громади. Сьогодні є сподівання на певні позитивні зміни в питаннях охорони й заповідання об'єктів культурно-історичної спадщини у нашій державі. Наразі Міністерством культури України підготована абсолютно нова редакція закону «Про охорону культурної спадщини» й у червні цього року буде представлена на обговорення громадськості.

Джерела та література

1. Антонюк О. О. Збереження белігеративних ландшафтів як природно-історичної спадщини Поділля / О. О. Антонюк // Наук. записки ВДПУ. Серія : Географія, вип. 21. – Вінниця, 2010. – С. 5–9.

2. Антонюк О. О. Раціональне використання та охорона белігеративних ландшафтів Поділля / О. О. Антонюк // Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива : Матеріали III Міжнар. наук. конф., присвяченої 10-й річниці кафедри геоєкології та 25-й річниці кафедри фізичної географії ТНПУ (28–29 трав. 2010 р). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 49–51.

3. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти правобережної України / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.

4. Міністерство культури і туризму України «Проблеми та перспективи розвитку туризму в Україні на сучасному етапі» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/183853;jsessionid=CBACCE6697D400A116E060EE2C513F8C>

5. Світова туристична організація UNWTO [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unwto.org/>.